

“Alisher Navoiy va XXI asr”

9-ULUSLARARO KONFERANSI

Toshkent-Bursa, 2024-yil 8-fevral

“Ali Şir Nevai ve 21. yüzyıl”

9. ULUSLARARASI KONFERANSI

Taşkent-Bursa, 8 Şubat 2024

“Alisher Navo'i and the 21st century”

9th INTERNATIONAL CONFERENCE

Tashkent-Bursa, February 8, 2024

بوسوزکیم

آندین خبر پرور

غایت بونمای یردی رعایت
کری شریف یوق شاندین
کلم الناس علی قدر عقولهم

“HAYRATUL ABROR”DAGI “TOT” SO‘ZI HAQIDA

Dehqonov Akramjon

Filologiya fanlari nomzodi, dotsent

*Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti,
dehqonov1967@gmail.com*

Alisher Navoiyning “Xamsa” asari tarkibiga kirgan birinchi doston – “Hayratul abror”ning o‘n ikkinchi maqolatida qalam vasfida so‘z yuritib bo‘lgach, muallif bevosita kotiblarni tavsiflashga o‘tadi. Kotiblarni avvalo ikki toifaga – maqbul va mardud qismga ajratadi. Mardud, ya‘ni rad qilingan salbiy toifa kotiblar avvalo dorulqazo kotiblari- hukumat idoralarining adolatsiz kotiblari ekanligini ta’kidlaydi. Bunday kotiblar birinchi navbatda xalqning haqqiga xiyonat qilishga yo‘l ochib beruvchilar sifatida ko‘rsatiladi:

Avval erur kotibi dorul qazo,

Ish anga noshar’ig‘a bermak rizo. [Alisher Navoiy, 1991: 221]

Avvalgi toifa – dorul qazo (hukumat idorasi) kotiblaridir. Ularning ishi noshar’iy ishga rozilik berishdir.

Shundan so‘ng Navoiy bunday kotiblarning yozma roziliklari – ruxsatlari tufayli yurt ichida ro‘y beradigan zulm, adolatsizliklar haqida kuyunib yozadi. Keyin kotiblarning yana bir toifasi omili devon – soliq yig‘uvchilarning boshlig‘i haqida so‘z yuritadi. Bunday kotiblarning qilgan ishiga hatto dev ham hayron qolishini aytadi.

Bularning yozma ruxsatini olgan ijrochilar xalqning ichiga kirib, uning molini nohaq – zulm bilan olib, yurtga behisob kulfatlar keltirishini tasvirlaydi.

Alisher Navoiy bunday ijrochi – zolimlarning ishlarini aytar ekan, jumladan, shunday deydi:

Chahdagi tuzm arpasini oti yeb,

Uyda tovug‘larni suruk toti yeb,

Hosil o‘shul uyga balo doribon,

Qaysi balo, balki vabo doribon. [Alisher Navoiy, 1991: 227]

(Chuqurga ko‘milgan urug‘lik arpani mana shu soliq yig‘uvchilarning oti yeydi. Uydagi tovuqlarni esa bir gala totlar yeydi. Natijada o‘sha uyga balo keladi, balo emas, balki vabo keladi).

Bu she’riy parchadagi “tot” so‘zi bizning e’tiborimizni tortdi. Shuningdek, “Hayratul abror”ning boshqa bir o‘rnida – o‘ninchi maloqatning qoliplovchi hikoyasi – sher bilan durroj haqidagi qissada ham “tot” so‘zi zikr qilinadi. Durroj bir necha yolg‘on chaqiriqlar bilan sherni ovora qilgach, rostakamiga ovchining tuzog‘iga tushadi va dod-voy qilib sherni yordamga chaqiradi:

Qichqiribon dom aro ul mubtalo,

Necha dedi: “Tot meni tuttilo” [Alisher Navoiy, 1991: 221]

(Durroj tuzoqqa tushgach, qichqirib: “Tot meni tutib oldi” deb yordamga chaqirdi).

Birinchi misolimizdagi “Uyda tovug‘larni suruk toti yeb...” misrasidagi “suruk toti” jumlasini “bir gala totlar” degan ma’noni anglatadi. “Suruk” so‘zi odatda insonlardan tashkil topgan jamoaga nisbatan ishlatilmaydi. Balki hayvonlarning to‘dasiga nisbatan qo‘llanadi. Bu o‘rinda Navoiy “tot” degan bir qavmni nazarda tutayotgani gapning siyosidan ma’lum bo‘lib turibdi.

Lekin ularni “suruk” so‘zi bilan sifatlashi bu qavmning zolim, xiyonatkor, ma’naviy jihatdan hayvonga yaqin bir jamoa ekanini anglatyapti. Keyingi parchadagi “Necha dedi: “Tot meni tuttilo” misrasida ham Durroj o‘zini bir zolim kishi tutib olganini aytmoqda.

Biz bu soʻzning arab yozuvida qanday boʻlishiga qiziqib “Hayratul abror”ning arab yozuvidagi ilmiy-tanqidiy matniga qaradik. Bu manbada biz keltirgan misollar quyidagicha berilgan:

چه داغی تخم اریه سینی آتی بیب
ایدا تاوغلارنی سوروک تاتی بیب
قیقیر بیان دام ارا اول مبتلا

[Alisher Navoiy, 1970: 112, 115]

Demak, arabchada “tot” soʻzi تات shaklida yozilgan. Biz bu soʻzning maʼnosini mumtoz asarlar uchun chiqarilgan koʻp lugʻatlarda uchratmadik. Faqat 2018-yilda nashr etilgan Manzar Abdulxayrov tuzgan “Navoiy asarlarining izohli lugʻati”da bu soʻz quyidagicha izohlangan: “tot (تات) Islomni qabul qilmagan uygʻur yoki xitoylar”.

“Devoni lugʻotit-turk”da esa bu soʻzni olti oʻrinda uchratdik.

Birinchi misol:

“Shoir shunday degan:

Keldi mangʻa tat,

Aydim emdi yat.

Qushqa boʻlup yet,

Seni tilar us, boʻri.

Aytmoqdaki: “Menga bir tot (hujum qilib) keldi, unga men: “Endi qushlarga yem boʻl, qushlar, qurtlar seni kutayotirlar deb (uni oʻldirdim). [Mening oldimga bir uygʻur kofiri (hujum qilib) keldi. Men: “Seni yirtqichlar, boʻrilar burdalasin, qushlarga yem boʻl, deb uni oʻldirdim] [Mahmud Koshgʻariy, 2017: 29].

Ikkinchi misol:

تَغَاچ tawğaç (tavğʻach) – uygʻur. U tatdir.

Ular Sin, yaʼni tiTawğaçda yashaydilar. [Mahmud Koshgʻariy, 2017: 181].

Uchinchi misol:

تَت تَغَاچ tat tawğaç (tat tavğʻach) – forsiy va turk demakdir. Birinchi soʻz tat – “fors”, ikkinchi soʻz tawğaç – “turk” oʻrnida qoʻllanadi. [Mahmud Koshgʻariy, 2017: 181].

Toʻrtinchi misol:

(Shoir) shunday degan:

Bechkam urup atlaqa,

Uygʻurdagʻi tatlaqa

Oʻgʻri yovuz itlaqa

Qushlar kabi uchtimiz.

Aytmoqdaki: Otlarga belgi taqib, uygʻur (eli)dagi totlarga, yaʼni oʻgʻri, muttahaam itlarga qasd qildik. Qush uchgandek uchib, ularning ustiga yopirildik. [Mahmud Koshgʻariy, 2017: 191].

Beshinchi misol:

تَت tat – butun turklarning nazdida fors. Maqolda shunday kelgan: “Tatiğ közrä, tikänig tübrä. Maʼnosi: “Tatning koʻziga ur, tikanning tubidan kes”. Yagʻma, tuxsilar nazdida bu soʻz islom dinini qabul qilmagan uygʻurlardir. Men buni oʻz shaharlarida ularning oʻzidan eshitdim. tat tawğaç – uygʻurlar va šin liklar demakdir. Bu ibora tat soʻzini uygʻurlarga nisbatan ham, šin liklarga nisbatan ham qoʻllanishidan darak beradi. Maqol maʼnosi ham shunga olib boradi. Chunki ular vafosizdir: tikanning jazosi tomiridan uzish boʻlsa, uygʻurga lozimi koʻziga urishdir. Boshqa bir maqolda shunday kelgan: Tatsiz türk bolmas, bašsiz börk bolmas. Maʼnosi: Forslar bor yerda turklar albatta bor. Boshsiz boʻrk boʻlmagani kabi, turksiz fors boʻlmaydi. Bosh bor yerda boʻrk, albatta, bor”. [Mahmud Koshgʻariy, 2017: 295].

Oltinchi misol:

تَت / تَت tat / tut – qilich va pichoqlar ustida paydo bo‘ladigan zang. Maqolda (shunday kelgan): Qilich tatigsa, iš yunčir, er tatigsa, et tunčir. Ma’nosi: “Qilich zanglasa, botirning holi yomon bo‘ladi. Er [ya’ni turk] tatlashsa [eroniylar rusumini tutsa], go’shti o‘zgaradi, hidlanadi”. Bu maqol botirlikka undalgan kishiga qarata har jinsning o‘z jinsi bilan yashashi to‘g‘risida aytiladi”. [Mahmud Koshg‘ariy, 2017: 295].

“Tat” so‘zini XVII asr yozma obidasi bo‘lgan “Shajarayi tarokima” asarida ham uchratdik. Asar muallifi Abulg‘oziy Bahodirxon IX-X asrlardagi voqealar haqida so‘z yuritar ekan, shunday deydi: “...ul vaqtda (IX-X asrlarda – A.D.) Iroq-u Xuroson va Movarounnahrning podshohlari va sipohiylari va ra’iyatlari barchalari tot erdi, totdin o‘zga kishi yo‘q erdi...” [Abulg‘oziy Bahodirxon, 1995: 15].

Keltirilgan misollardan ko‘rinib turibdiki, “tot” so‘zi XI-XVII asrga oid yozma manbalarimizda uchraydi va quyidagi ma’nolarni anglatgan:

1. Uyg‘ur millati ichidagi islomni qabul qilmagan bir qavmning nomi.
2. Forslar eroniylarni “tat” deyishgan.
3. O‘g‘ri, qaroqchilikni, zulmni kasb qilib olgan bir qavm.

Lekin ushbu so‘z juda ko‘pchilik qadimgi yozma manbalarimizda uchramaydi. Alisher Navoiy “Hayratul abror” dostonida “tot” so‘zini ma’lum bir millatning nomi sifatida emas, balki zulmni, talonchilikni kasb qilib olgan ma’lum bir toifaning nomi sifatida ishlatgan. Navoiy katta ehtimol bilan Mahmud Koshg‘ariyning “Devonu lug‘otit turk” asaridan xabardor bo‘lmagan. Lekin Navoiy “tot” so‘zidan nazarda tutgan ma’nolar “Devon”da bayon qilingan ma’nolarga to‘liq mos tushadi.

“Hayratul abror” dostonida “tot” so‘zini qo‘llash bilan Navoiy jamiyatning juda ozchilik vakillariga tanish bo‘lgan, yo‘qolib borayotgan so‘zga hayot bag‘ishlagan. Zero, so‘zlarga hayot bag‘ishlash Navoiy ijodining yorqin qirralaridan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Abdulxayr, Manzar. 2018. *Navoiy asarlarining izohli lug‘ati*. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi. – B. 812.
2. Abulg‘oziy Bahodirxon. 1995. *Shajarayi tarokima*. – T.: Fan. – B. 68.
3. Alisher Navoiy. 1970. *Hayratul abror*. Ilmiy-tanqidiy matn. Tuzuvchi Porso Shamsiyev. – T.: Fan. – B. 234.
4. Alisher Navoiy. 1991. *Mukammal asarlar to‘plami*. Yigirma tomlik. Yettinchi tom. – T.: Fan. – B. 390.
5. Mahmud Koshg‘ariy. 2017. *Devonu lug‘otit-turk* (Turkiy so‘zlar devoni). – T.: G‘afur G‘ulom nomidagi NMIU. – B. 768.

TEZISLAR	
Axmedova Shoir. Navoiy va Jomiy maktublarida badiiy ijodga munosabat	586
Abdurahmonova Barno, M. Solijonova. Furqat ijodida navoiyona ohanglar	589
Abdullayeva Marg'uba. Maqolat va hikoyat uyg'unligi	592
Ashirmatova Madina, Xojimatova Barno. Alisher Navoiy asarlarining Turkiya adabiyoti va adabiyotshunosligiga ta'siri	596
Abduraimova Xafiza. Alisher Navoiy g'azaliyotida sad timsoli	599
Nazora Bekova. Alisher Navoiy adabiy merosi tadqiqida Faxriy Hirotiy "Radoyif ul-ash'or" asarining o'rni	603
Dehqonov Akramjon. "Hayratul abror"dagi "tot" so'zi haqida	607
Jamolova Zilola. Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asarida adabiy obzor janriga xos unsurlarning tahlili	610
Jo'raboyev Nosir. Alisher Navoiyning tarixiy asarlari manbalari	614
Jo'rayeva Sobira. Navoiy va Shukuriy	617
Dilfuza Zaripova. Huvaydo ijodida Navoiy an'analari	620
Iskandarov Fayzulla. "Farhod va Shirin" dostonidagi na't boblarning g'oyaviy-badiiy xususiyatlari	624
Ibotova M. Alisher Navoiy lirikasida ruhning badiiy ifodasi	627
Meliyev Suvon. Alisher Navoiy va Chingiz Aytmatov: qiyos hadlari	630
Babanazar Murtazayev. "Sab'ai sayyor" va "Hasht bihisht"da Dilorom obrazi	632
Mamatqulov Muzaffar, Fayzullayeva Obidaxon. Tuyuq janri takomili va Alisher Navoiy tuyuqlari	639
Nazarov Nasriddin. Alisher Navoi phenomenon in the development of cultural processes	643
Rahmatov Mardon. Alisher Navoiy g'azallarida nutq subyekti	647
Rahmonov Vahob, Nishonov Shavkat. Navoiyona badiiyat mo'jizalari	652
Rajabova Ma'rifat. Alisher Navoiy she'riyatida ruh sayrining badiiy taqini	654
Rahmonova Zulayho. Jonimni habib ayog'i tufrog'ig'a sol..	657
Saidova Rayhon. Alisher Navoiy "Mahbub ul-qulub" asarida ijod va ijod ahli haqidagi qarashlari tahlili	660
Sanakulov Ulug'bek. Alisher Navoiy she'riyatda Layli Va Majnun timsollari taqini an'anasi	664
To'xtamuratov Furqat. Qo'lyozma bayozda Navoiy g'azallari matniy tadqiqi	668
Temirov Farrux. Sadriddin Ayniy – Navoiy ijodiy merosi tadqiqotchisi	671
Tojiyev Dostonjon. Historical significance of "Alisher Navoi international award"	674
Tojixon Sabitova. Nizomiy Ganjaviy va Alisher Navoiy asarlarida shohlar vasfi	678
Tuychiyeva Maxfuza. Navoiy ijodini o'rganish tajribasi bir ruboiy misolida	681
Xalliyeva Gulnoz. "Muhokamat ul-lug'atayn" asarida qiyosiy metodologiya asoslari	685
Xo'jayev Tohir. Navoiy g'azallaridagi ayrim obrazlar xususida	688
Xasanova Barno. Navoiyning peyzaj lirikasi	691
Ulug'murodova Kamola. "Navodir ush-shabob"da Layli obrazining badiiy taqini	694
Haydarova Gulhayo. Alisher Navoiy an'analari va XX asr o'zbek g'azaliyoti	698